

לשכת רב הקמפוס

הפקולטה למדעי היהדות

דף שבועי

פרשת מטות, תשס"ח
מספר 611מאת המרכז ללימודי יסוד ביהדות
ע"ש הלנה ופאול שולמן

מוסבות שם - על חומות ושמות שינויי שמות ומדרשי שם אידאולוגיים

בתארו את התנחלות בני גד וראובן בארץ הכבושה מפרט הכתוב (לב:לד-לח):
ויבנו בני גד את דיבן ואת עטרות ואת ערער. ואת עטרות שופן ואת יעזר ויגבקה... ואת בית
הרן ערי מבצר וגדרת צאן. ובני ראובן בנו את חשבון ואת אלעלא ואת קריתים. ואת נבו
ואת בעל מעון מוסבת שם ואת שבמה ויקראו בשמות את שמות הערים אשר בנו.
בפשטות, הביטוי 'מוסבות שם' מתייחס לערים ששמן שונה, וזאת בגין הצורך להחליף שמות
אליליים.¹ ואפשר שיש איש-מה לכך בסמיכות בין מה שנראה כמעין סיכום לרשימה – "את...
ואת... מוסבות שם" לבין המקום – "בעל מעון", החותם את הרשימה עצמה.
שינויי שמות גאוגרפיים ידועים במקרא, אם כי אינם שכיחים ביותר,² ולענייננו חשוב שינוי
המצוי בשולי פרשתנו עצמה: "ונבכ הלך וילכד את קנת ואת בנתיה ויקרא לה נבכ בשמו"
(לב:מב). קרבתו של פסוק זה לסיפור ההתנחלות של בני גד ובני ראובן, יש בה כדי להראות, על
דרך ההנגדה, כי אין זה המצב בסיפור! ב'פרשת בני גד ובני ראובן' אין קריאת השמות באה
להנציח כיבוש! "ויקראו בשמות את שמות הערים אשר בנו" – הדגש כאן מושם על הבנייה, ולא
כפי שנאמר על נבכ: "וילכד... ויקרא...", עם הדגשה על הכיבוש הצבאי! נסכים אפוא כי ערי גד
וראובן הן "מוסבות שם" מטעמים אידאולוגיים, ולא לפיארור הכובש.
האם הבחנה זו תופסת במקומות אחרים במקרא? בבחינת ספרים כמו יהושע ושופטים נראה
כי הכיבוש מאופיין בשמירת היציבות, ובדרך כלל אין שינוי בשמות המקומות אחרי הכיבוש, גם
לא על רקע אידאולוגי-דתי. אמנם ההנחיה הייתה: "ונתצתם את מזבחתם... ואבדתם את שמם מן
המקום ההוא" (דב' יב:ג), וברי ש'איבוד השם' קשור לאיבוד הפולחן האלילי, אולם אין עדות
מפורשת שאכן כך נהגו.

חז"ל תיארו סיטואציה של שינוי-איבוד שם: "היו קורין אותה בית גליא קורין אותה בית
כריא, עין כל - עין קוז" (בבלי, עבודה זרה מו ע"א). האם ניתן לראות בכך עדות לשינוי השם בכל
אתר ואתר, בבחינת כך צו וכך עשו, מעשה שגרה? אפשר שכך הוא. אבל אפשר גם כי מדרש זה
בא להבליט דווקא את המקרים שבהם יש פוטנציאל לדרוש את שם המקום על דרך היפוכו, וכך,

¹ כך בין החדשים: "צ מושקוביץ, דעת מקרא לבמדבר, ירושלים תשמ"ח, עמ' שצב; "מילגרם, אנציקלופדיה עולם התנ"ך לבמדבר, (עורך: מ' וינפלד), ירושלים ורמת גן תשמ"ו, עמ' 190; "ליכט, פירוש על ספר במדבר, ג, ירושלים תשנ"ה, עמ' 145 - 146.

² "ויקרא את שם המקום ההוא בית אל ואולם לוז שם העיר לראשנה" (בר' כח:יט). "וישב דוד במצדה ויקרא לה עיר דוד" (שמ"ב ה:ט); "ועתה אסף את יתר העם וחנה על העיר ולכדה פן אלכד אני את העיר ונקרא שמי עליה" (שמ"ב יב:כח). דוגמה הפוכה: "ויבן את ההר ויקרא את שם העיר אשר בנה על שם שמר אדני ההר שמרון" (מל"א טז:כד).

בעזרת משחקי משמעות ומשחקי מצלול האופייניים ליצירתיות המדרשית, 'גליא' (=גבוה) הופך ל'כריא' (=נמוך) ו'כל' החיובי הופך ל'קוץ' השלילי. בדומה לכך ישנם מקומות אחרים שבהם דנו בשמות שנדרשים בכפל משמעות, למשל (בבלי, ראש השנה כג ע"ב):
איבעיא להו: בית יעזק תנן או בית יזק תנן? בית יעזק תנן – לישנא מעליא היא, דכתיב 'ויעזקהו ויסקלהו' (יש' ה:ב), או דלמא בית יזק תנן – לישנא דצערא הוא, כדכתיב 'והוא אסור באזקים' (יר' מ:א).

חכמינו, שהבינו היטב את ערך השמות, זיהו מקרים שבהם חשוב להפוך בדרך מדרשית את השם, לא רק כדי לתת לו משמעות חיובית, אלא גם להשיג בכך הכרזה נגד עבודה זרה. אפשר שדוגמה לכך חבויה במקרא עצמו, כעולה מפירוש רש"י: "להר המשחית – הר הזיתים הוא הר המשחית וכיון שהזכיר את שמו על ידי עכו"ם שינה שמו לגנאי". גם כאן לא רק השם חשוב, אלא גם ההזדמנות להכרזה אידאולוגית.

'שם' = חומה

בהערה לשונית קצרה ומנומקת הציע צבי בצר הסבר לא-שגרת לביטוי "מוסכות שם". לדבריו "שם" מציין חומה, והביטוי "מוסכות שם" מציין ערים מוקפות חומה.³ בהנמקתו לצורך בפירוש נוסף, מצביע בצר על קשיים המתייחסים להבנת המצב המיוחד שבו נמצאו בני ראובן, ועל הייתור הגלום ב"מוסכות שם". לשיטתו, אם ביטוי זה מציין ערים ששמן הוחלף ולא ערי חומה, כי אז יש לשאול: "מדוע לא דאגו בני ראובן לכך ששמותיהם תשכנה בערים בצורות ומוגנות?", ואם רק את האקט הלשוני בא הכתוב להדגיש, נשאלת השאלה: "האין די במה שציין הכתוב ויקראו בשמות את שמות הערים אשר בנו" עוד הוסיף 'מוסכות שם'?" המשמע "שם=חומה" עולה לדעתו מתרגומים ארמיים המבינים "מוסכות שם" כמוקפות חומה, וממקומות במקרא שבהם "שם" עשוי להזכיר חומה. מעניין במיוחד הסברו לקשר הלשוני שבין 'שם' במובנו הפשוט ל'שם' במובן חומה: "אפשר שבלשון המקרא עברה המילה 'שם' תהליך של מטונימיה. המילה 'שם' סימנה לא רק name, אלא גם את האובייקט שבו חקוק השם (החומה, המגדל, היד)".

על בסיס הצעתו של בצר ניתן להרחיב ולומר שנרקם כאן יחס מהותי בין 'חוץ' (החומה) ל'פנים' (השם כמהות פנימית).⁴ ועוד, לדעתי יש יתרון חשוב לפירוש זה של "מוסכות שם" במובן של מוקפות חומה, שכן הוא תורם לכידות תמטית בפסוק ובפרשה כולה. פירושו של בצר נותן הקבלה מלאה בין תיאור בניית הערים של בני גד ושל בני ראובן: "ויבנו בני גד את ... ערי מבצר וגדרות צאן. ובני ראובן בנו את ... מוסכות שם". בניסוח מצומצם עומדות כאן במעין 'תקבולת משלימה' "ערי מבצר" (וגדרות צאן) לעומת "מוסכות שם". לפי פירוש זה נהגו בני גד ובני ראובן באותו אופן: אלו גם אלו ביצרו כדבעי את מקום מושב נשיהם וטפם. ניתן להראות לכידות זו במקומות נוספים בפרשה,⁵ ויש בכך כדי לחזק את פירושו.

משמעות הפירוש הכפול

על רקע זה עולה השאלה מה פשר השימוש המיוחד ב'שם'? מדוע – אליבא דבצר – יעבור הכתוב מהביטוי הפשוט "ערי מבצר" ל"מוסכות שם" המליצי? בפשטות, אפשר שיש כאן מדרכי הגיוון הסגנוני שכמותן נמצא בדרך כלל בתקבולות בשירה המקראית, ואולם הן אינן נדירות גם בפרוזה.⁶ יחד עם זאת, 'שם' בהוראת 'חומה' ודאי שאיננו שגרת ונפוץ; עשויה אולי להיות לו משמעות של אתר זיכרון, אך אין במילוני המקרא הוראה ישירה של 'שם=חומה'.⁷ רוצה לומר, אין זו הוראה

³ צ' בצר, "מוסכות שם" (במ' לב: לח), דף שבועי לפרשת מטות-מסעי תשנ"ו (מספר 141).

⁴ ב'צרת' אנו מבינים תופעה דומה – ביטוי חיצוני (בעור), והשתקפות של מהות פנימית (גאוה, לשון הרע).

⁵ יש מקום להרחיב ביחס לפרשה כולה וכתבתי על כך בספרי: דברים במדבר עיונים פרשניים בספר במדבר, ירושלים תשס"ד, עמ' 405-411.

⁶ אם כי בעיקר בפסוקים שיש בהם ניסיון לשרטט חגיגות או אווירה מיוחדת, למשל: "עד שובך אל האדמה כי ממנה לקחת כי עפר אתה ואל עפר תשוב" (בר' ג: ט).

⁷ בבראשית בפרשת מגדל בבל. אצל דוד: "ויעש דוד שם בשבו מהכותו את ארם בגיא מלח" (שמ"ב ח: יג). ישעיהו: "ונתתי להם בביתי ובחומתי יד ושם" (יש' נו:ה). יד ושם' בתקבולת רגילה ל'בית וחומה'. בקונקורדנציה החדשה של אבן שושן מנויות מאות היקרויות של 'שם' בהטיות השונות (חלקן מקבילות), מתוכן 11 (!) משמעותן זיכרון ואות, ורק במקצתן יש מקום לראות קשר למבנה או לחומה. המשמעות של אתר הנצחה, אנדרטה וכדו' מופיעה גם אצל: צ' רדי וח' רבין, המילון החדש לתנ"ך, עמ' 600; שטינברג, מילון התנ"ך (משפט האורים), עמ' 851; מילון B.D.B., עמ' 1028.

פשוטה וטכנית, אלא - כפי שבצר עצמו הודה במובלע - הוראה הקשורה בעיקר לזיכרון הקשור לחומה.

'שם-זיכרון' הקשור לחומה עולה במקרה של הוקעת גוויות שאול ובניו בבית שאן. אמנם שם תופסת מן הסתם ההנחה, כי הגופות לא יישארו על החומות לנצח, אך ניתן להבין שהשימוש בחומה איננו בגדר השפלה גרידא; מדובר בטקס, והחומה אמורה לשמש מצע לזיכרון פלשתי שצריך להישאר חקוק בלבות הצופים.⁸

מדוע באה ההוראה הקשורה לזיכרון דווקא לגבי בני ראובן? 'שם' במובן 'חומה' מחזק את הקשר למוטיב הבנייה וההיאחזות בקרקע, ו'שם' במובן name קושר אותנו לצורך בזיכרון. ראשוניותו של ראובן הבכור בבנים והמתנחל ראשונה, יוצרת מעין 'בניין אב' - דוגמה מהותית לבאות, מחשבה על מהותו של תהליך ההתנחלות המשלב בנייה וזיכרון הכרוכים במחיית זכר עבודה זרה. במובן זה, יש כאן מנגנון הפוך ל"ואבדתם את שמם" שבספר דברים: שם - הרס פיזי ושינוי שם לרעה, ובפרשתנו - בנייה פיזית ושינוי שם לטובה, שכן במקומות אלו עתידים הם לשבת. שינוי המפה הפיזית בבנייה והמפה הקוגניטיבית בזיכרון, הם הם מאפייני ההתיישבות!

ד"ר ישראל רוזנסון
ירושלים

⁸ מטרת הפלשתים לא צלחה, כמובן. יצוין בהקשר זה שירו של אמיר גלכוע, המספר על מפגש עם הגופה (ראש) המוקעת. הוא מסיים: "שאול שאול בוא! בבית שאן בני ישראל יושבים".